

ÇAY, QƏHVƏ VƏ KAKAO – AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİ FENOMEN

Hamlet İsaханlı

Giriş

1-ci Ümumdünya Kakao, Qəhvə və Çay Konqresi (17-20 oktyabr 2018) uğurla Çin Xalq Respublikasında keçirildi. 2-ci konqres Azərbaycan Respublikasında, Bakı şəhərində, Xəzər Universitetində baş verir (19-20 may 2022). Ümid edirəm ki, bu konqres də uğur qazanacaq, öz iştirakçılarını yeni məlumat və ideyalarla məmnun edəcək.

Hörmətli qonaqlar, yaqın ki, siz məruzə etmək və məruzə dinləməklə yanaşı, Bakı şəhərini gəzib görəcəksiniz, burada yeni dost və həmkar qazanacaqsınız, həmçinin gözəl çay mədəniyyəti olan ölkəmizdə çay içəcəksiniz. Qəhvə və kakao da təklif edə bilərik.

Xoş gəlmisiniz, aziz həmkarlar, aziz dostlar! (Konfransın açılış nitqindən).

İnsan ömrü boyu yeyir və içir. İçki növ-növüdür – adi su, çay, qəhvə, kakao, meyvə şirələri, alko-hollu içkilər, süni alkoholsuz içkilər... Əsas içki sudur; susuz həyat yoxdur. Adi, içməli su ilə yanaşı insana həzz verən, insanı cəzb edən içkilər mövcuddur. Bu içkiləri, sudan fərqli olaraq, insan özü düzəldir. İçkilər hər xalqın mədəniyyətində və sosial həyatında mühüm yer tutur. Fərqli mədəniyyətlərdə fərqli içkilər ortaya çıxdı, onlar digər mədəniyyətlərə yayıldı və yarandıqları yerdən çox-çox uzaqlarda da sevildilər.

Alkohollu içkilər, xüsusilə pivə və şərab insan tərəfindən vəhşi taxıl və üzümün əhliləşdirilməsini, yeni evcilləşdirilməsini izlədi və qədim, min illərlə ölçülən tarixə malikdirlər. Eratosfenes şərabın təmsalında alkohollu içkilərin təsir gücünü gözəl ifadə etmişdir: “şərab gizli olanı açığa çıxarır” (Tom Standage. *A History of the World in 6 Glasses*. Bloomsbury, 2006; p. 37). “Başı dumanlandıran” bu içkilərə qarşı “başı ayıldan” içkilər meydana çıxdı, onların sırasında qədim Çin’in cənub-qərbi və onun ətrafında meydana çıxan çay, Amerika mənşəli və qədim tarixə malik kakao və nisbətən yeni dövrün məhsulu olan Ərəbistan mənşəli qəhvə çox populyar olub, get-gedə ümumdünya şöhrəti qazandılar. Çay və qəhvənin təsadüfən necə kəşf edildiyi barədə müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Ritorik sual yaranır: “bu çox sevilən alkoholsuz içkilər olmasaydı, dünyada sərxoşluq baş alıb gərdədimi?!”

Qəhvə və kakao – haradan haraya...

Qəhvənin içki kimi 15-ci əsrdə, ərəblərdə, mümkündür ki, Yəmən'də meydana çıxdığı deyilir, 16-cı əsrin əvvəllərində Məkkə və Qahirə kimi ərəb şəhərlərində qəhvə içilir, sevilirdi, bəzən qadağan edilir, lakin bu uzun sürmürdü. Ərəblərdən həmin sonra qəhvə Osmanlı dövlətində, xüsusilə İstanbul'da yayıldı və oradan İtaliya'ya, sonra Avropa'ya keçdi. Ərəb dilindəki *qəhvə* sözü Osmanlı'da *kahve* şəklində aldı və Avropa'da *coffee*, *kaffee*, *café* kimi sözlərlə ifadə olundu.

Kakao Orta Amerika'da qədim dövrlərdən bəri sevilməyi içki olub, Avropa'ya kakao toxumu və isti maye şokolad şəklində gəlib. Kakao ispanlara 16-cı əsrin əvvəllərindən məlum olsa da, Avropa'da 17-ci əsrdə yayıldı. Toxumları qurudulub qovrulmuş və əzilib yağı alınmış toz şəkilli kakao suya və südə qarışdırılıb kakao adlı içkiyə çevrilir. Yağı alınmamış kakao toxumundan və ya tozundan isə şokolad alınır. Bərk şokolad isə 1850-ci ildən başlayaraq Avropa'da düzəldildi və gerçək dünya şöhrəti qazandı. Qərbi Afrika'da yerləşən Fildişi sahil (Ivory Coast və ya Côte d'Ivoire) kakao yetişdirməkdə dünya birincisidir.

Çay da, qəhvə də pive və şərabın hökm sürdüyü Avropa'ya 17-ci əsrin əvvəllərində gəldi. 1650-70-ci illərdə İngiltərə (ilk Oxford'da), Amsterdam, Fransa və digər yerlərdə qəhvəxanalar açıldı. Qəhvə aludəçiliyi Avropa'ya bürüdü. Qəhvəxanalar şair və alimlərin, sənət adamlarının toplaşdığı məclisə, sosial, siyasi və ticari söhbətlərin gətirdiyi mərkəzə, qəzet oxuma yerinə, yeni xəbərlər və dedi-qodu yuvasına çevrildi. Bir sıra qəhvəxanalarda çay və kakao (isti şokolad) da içmək olurdu. Cəsarətlə demək olar ki, qəhvə evləri İngiltərə'nin (qismən də Fransa'nın) intellektual həyatını zənginləşdirdi. Qəhvənin cürbəcür xəstəlikləri müalicə etdiyi, hətta hamilə qadınların vaxtından tez doğum təhlükəsinin qarşısını aldığı kimi fikirlərlə yanaşı, onun qorxulu xəstəliklərə səbəb olduğu, buna aid guya sübutların mövcudluğu, hətta kişiləri impotent etdiyi (qəhvəxanalara gedə bilməyən qadınların uydurması) barədə söz-söhbət gəzirdi (Aytoun Ellis. *The Penny Universities; A History of the Coffee-houses*. London: Decker & Warburg, 1956). Bəzən qadağa arzusu baş qaldırarsa da (məsələn, Almaniya'da ənənəvi pivəni hər şeydən üstün tutanlar tərəfindən), bundan heç nə çıxmırdı. Qadınlara qəhvə içməyi qadağan etmək istəyənlərə qarşı qəhvəni çox sevən böyük bəstəkar Johann Sebastian Bach (1685-1750) daha çox "Qəhvə kantatası" (Coffee Cantata) adı ilə tanınan "Schweigst stille, plaudert nicht" (Be still stop chattering / Sakit olun, laqçırtını kəsin) kiçik komik musiqili dramını yazdı (1732-34 arasında). Əsər ilk dəfə Leipzig'də məzmununa uyğun şəkildə – qəhvə içilən bir yerdə (Coffee house) ifa olundu. (BWV 211. *Bach-Werke-Verzeichnis, a thematic catalogue of Bach's works*). <https://www.bachvereniging.nl/en/bwo/bwo-211>).

Johann Sebastian Bach

Hollandlar və fransızlar qəhvə ağaclarını dünyaya yaymaqla ərəblərin qəhvə monopoliyasını köklü şəkildə sındırdılar. Get-gedə Cənubi Amerika'da Braziliya (Columbiya – ikinci), Asiya'da Vyetnam (İndoneziya – ikinci) qəhvə yetişdirən və ixrac edən əsas ölkələr oldular.

Rusiya hökmdarı 1-ci Pyotr (Пётр, 1672-1725) Hollandiya'da qəhvəni çox sevdi (1797), Rusiya'da ilk qəhvə evləri onun zamanında açıldı. 18-ci əsrdə qəhvə Rusiya'da kübar işki idi, 19-cu əsrdə isə geniş yayıldı, lakin çaya rəqib olmaq səviyyəsinə qabxmadı. Rusiya'da 19-cu əsrin əvvəllərində

Avropa'ya baxan kübarlar çay içməyə başladılar. 1877-ci ildə Rusiya'da əsgərlərin yeməyinə çay əlavə edildi. 1882-ci ildə Sankt-Peterburq'da sadə xalq üçün ilk «чайная» (çayxana və ya çay otağı) açıldı. Rusiya'da indi, deyilənə görə, artıq qəhvə çaya meydan oxumaqdadır.

Çay: Çindən başlayan dünya səyahəti

Uzun müddətdir ki, sudan sonra ən çox içilən içki çaydır. Bitki və çiçəkləri, eləcə də bəzi giləmeyvələri suda qaynadıb müalicə üçün, yəni tibbi bitki / medical plant kimi istifadə etmək, yəqin ki, ən qədim zamanlara gedib çıxır. Buna bitki və çiçək çayı (herbal tea) demək olardı. Bu növ çaylar, yəqin ki, çox qədim zamanlardan keçib gəlmişlər. İçdiyimiz qara və yaşıl çayın vətəni Çin'dir. Çin'də çayın tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Çay bitkisi qədim Çin'də əhliləşdirilmiş, çay yetişdirmək işi başlanılmışdır. Çay da əvvəlcə müalicə məqsədilə işlənmiş, çay yarpaqlarını çeynəmiş və yemişlər. Sonda çay çox populyar içkiyə çevrildi. Çin'də çayı hətta pul kimi işlətməmişlər. 8-ci əsrdən başlayaraq Çin'də çay haqqında ətraflı məlumat verən çoxsaylı kitablar yazılmışdır. 6-cı əsrdən bəri yaponlar da çay içməyə və sonra çay yetişdirməyə başlamışlar. Yaponların maraqlı, qeyri-adi, cazibəli və mistik bir çay içmə mərasimi ("ça-no-yu") mövcuddur.

Çay Çin'dən İpək yolu ilə yayılmış, yəqin ki, Orta Asiya, İran və Qafqaz'a bu yolla gəlib çatmışdır. Orta Asiya'da hazırda qara çay da, yaşıl çay da içilir. Lakin çayın dünyaya tam yayılması avropalıların işidir. Avropa'da Çin'dən çay gətirmə ticarəti başlandı. Tezliklə Avropa ilk gələn yaşıl çayı deyil, qara çayı sevdi. İngilislər 18-ci əsrdə qara çayı şəkər və südlə içməyə başladılar, çayın vətəni olan Çin'də bu adət yoxdu. Avropa'lılar yaşıl və qara çayın eyni bitkidən alındığını bilmir, onları fərqli botanik bitki növü sayırdılar. Dünyada tükətilən çayın 75%-dən çoxu qara, 15%-ə yaxını isə yaşıl çaydır.

Çin'də çayın fərqli bölgələrdə fərqli adı vardı, Ç'a (*Cha, chas*) və t'e (*te, tea*) adları Avropa'ya və Asiya'ya müxtəlif yollarla, fərqli xalqlar vasitəsilə gəldi və buna görə çay bir sıra ölkələrdə çay və ya ona yaxın adlar (Portuqaliya, Rusiya, Orta Asiya, Yaxın Şərq...), digərlərində *te* (Hollandiya, İspaniya, İngiltərə,...) və ya ona yaxın adlar aldı.

İngilislər Hindistan'da çay yetişdirilməsi işinə girişdilər, Çin'dən toxum gətirib Çin üsulu ilə əkilər becərdilər, nəticədə Hindistan böyük çay ölkəsinə çevrildi. Hind çayı, Seylon / Ceylon çayı arzu olunan çay növləri kimi tanındılar. Çayı təbii şərtlərin imkan verdiyi hər yerdə yetişdirməyə girişdilər. Dadına, qoxusuna, rənginə bəcərilmə və emal texnologiyasına (oksidləşmə, fermentləşmə,...) görə cürbəcür, hər zövqü oxşaya bilən çay növləri mövcuddur.

Çayın əkilməsi, bəslənməsi, dərilib istifadə üçün işlənməsi müxtəlif ölkələrdə milyonlarla insana iş yeri yaradı və milyardlarla insanın içib həzz almasına imkan verdi.

"Bir fincan gözəl çay"

Əvvəlcə Avropa'da qəhvə ucuz, çay çox baha idi (17-ci əsr). Çay ən çox İngiltərə'də yayıldı, demək olar ki, milli içkiyə çevrildi. 18-ci əsrin ortalarına yaxın çay elə ucuzlaşdı ki, hamı hər zaman çay içə bildi. London'da çay bağçaları deyilən parklar əmələ gəldi; bu parklar qadın və kişilərin görüş yerinə döndü. 18-19-cu əsr ingilis ədəbiyyatı çay ətrafı görüşləri özündə geniş əks etdirir. Çayın zərərli olduğu, onun qadağan olunmasının zəruriliyi barədə yazanlar da vardı. 18-ci əsrin ortalarında çay ucuzlaşdı. Kübarların içkisi sayılan çay ən adi, gündəlik, sudan sonra ən ucuz içki halına gəldi və xalq içkisi oldu. Çay Çin'də doğuldu, sevildi, amma çayın dünyaya yayılan dastanını İngiltərə imperiyası yazdı.

Yorğunluğu çıxarmaq, iş qabiliyyətini bərpa etmək və bir qədər nəşələnmək üçün çay və qəhvə universal xoş içkilərdir. Çay, qəhvə və şokoladı həm qloballaşmanın nəticəsi, həm də qloballaşma göstəriciləri kimi saymaq, qiymətləndirmək olar. Adambaşına çay istehlakına (tükətiminə) görə Türkiyə dünyada birincidir, onu sıra ilə İrlandiya, Böyük Britaniya və Rusiya izləyirlər. (<https://worldpopulationreview.com/country-rankings/tea-consumption-by-country>). Azərbaycan kimi ölkələri bu baxımdan ölçməmişlər; ölçülsə, o, zənnimcə, irəlidə gedən ölkələrdən çox geridə qalmazdı.

Çay şair, yazıçı və rəssamların ifasında ədəbiyyat və təsviri incəsənətdə geniş yer tutdu. İngilis

yazıçı George Orwell (1903 - 1950) "Bir fincan gözəl çay" (George Orwell. "A Nice Cup of Tea". *Evening Standard*, London, 12 January 1946. Reprinted in 'The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell'. David R. Godine, Publisher, 1968) adlı yazısında gözəl çayın nəyə deyildiyi barədə fikir söyləyir, çayın növləri (Hind və Seylon çayına üstünlük verir), çayın tündlük dərəcəsi (tünd yaxşıdır deyir), isti saxlamağın vacibliyini vurğulayır. Südü çayın üstünə süzmək lazımdır, ya çayı südü üstünə?! Müəllif İngiltərə'də "dərini" müzakirə olunan bu suala münasibət bildirir: "süd çayın üstünə! O, çayı gözəl edən xüsusiyyətləri ("qızıl" saydığı qaydalarını) bir-bir sayıb şərh edir.

"Bir fincan mükəmməl çay üçün mənim öz reseptimi nəzərdən keçirəndə, ən azı 11 əlamətdar məqam tapıram, ... qızıl hesab etdiyim 11 qayda". Müəllif sonuncu – 11-ci qaydasını belə ifadə edir: "...Çayı – onu rus üslubunda içənləri

istisna etməklə – şəkərsiz içmək lazımdır. Mən çox yaxşı bilirəm ki, mən burada azlıqdayam. Amma yenə də çayın içinə şəkər qoyub onun rəyini məhv edirsənsə, özünü necə əsl çay həvəskarı adlandırma bilərsən? Çayın içinə bibər və ya duz qoymaq eyni dərəcədə ağlabatan olardı. Pivənin acı olması kimi çay da acı olmalıdır. Onu şirinlədirsəniz, artıq çayın dadına baxmırsınız, sadəcə şəkərin dadına baxırsınız; şəkəri adi qaynar suda həll etməklə də çox oxşar içki hazırlaya bilərsiniz".

("When I look through my own recipe for the perfect cup of tea, I find no fewer than 11 outstanding points...11 rules, every one of which I regard as golden". The author expresses last - 11th rule in this way: "... Tea - unless one is drinking it in the Russian style - should be drunk without sugar. I know very well that I am in a minority here. But still, how can you call yourself a true tea-lover if you destroy the flavour of your tea by putting sugar in it? It would be equally reasonable to put in pepper or salt. Tea is meant to be bitter, just as beer is meant to be bitter. If you sweeten it, you are no longer tasting the tea, you are merely tasting the sugar; you could make a very similar drink by dissolving sugar in plain hot water").

George Orwell

Azərbaycanda çay

19-cu əsrdə bir neçə dəfə Rusiya'nın cənub vilayətlərində çay yetişdirmə işini təşkil etmək, uyğun sayılan yerlərdə çay plantasiyası salmaq cəhdi edildi. Əsrin son onilliyində Gürcüstan və Azərbaycan'da bu işi başladılar. Lakin, geniş çay plantasiyalarının salınması, çay təsərrüfatı və çay fabriklərinin planlı şəkildə qurulması sovet dövrünə təsadüf edir. Çay əkin sahələrinin böyüklüyünə və çay istehsalının həcminə görə Gürcüstan birinci, Azərbaycan ikinci, Krasnodar üçüncü çay mərkəzi kimi tanındı. Azərbaycan'da çay plantasiyaları əsasən cənub subtropik məkanda – Lənkəran və onun ətrafında və az miqdarda şimalda – Zaqatala'da salındı. Beləliklə, Qafqaz həm də çay yetişdirmə diyarına çevrildi. Sovetlər dağılanda çay yetişdirmə işi iflasa uğradı – xüsusilə Gürcüstan'da. Azərbaycan'da çay yetişdirmə və satış işində dirçəliş baş verdi – belə demək mümkündür.

Azərbaycan'da qəhvə və kakao da içilir, lakin həm içmə miqdarına görə, həm mədəni fenomen kimi onlar çayla yarışa bilmirlər, hərçənd ki, məişətdə və ictimai həyatda qəhvə get-gedə yer tutmağa başlayır. Azərbaycan'da içkilərin başında çay gəlir. Məclislər çay içməklə başlayır, çayla bitir. Çay məclisi və ya çay süfrəsi elə-belə deyil, xüsusi dəstgah şəkli almışdır. Çay xüsusi dəmlənir, samovar çayının xüsusi dadından danışılır. Çay ədəbiyyatda, mahnı janrında, film və televiziya da geniş şəkildə görünür, təərrüm olunur. Azərbaycan çay ənənəsi qara (qırmızı) çay üzərində qurulsada, yaşıl, sarı rəngli çaylar, həmçinin bitki (herbal) çayları, məsələn, kəkötü, nanə, zəncəfil çayları, giləmeyvə çayları içilməkdədir.

Lankaran çay plantasiyası

Əslində çay, qəhvə və kakao Azərbaycan`da qədim tarixə malik olmayan içkilərdir. Əsasən qara çay geniş yayılmışdır. Çay sözü Azərbaycan`a məhz Rusiya vasitəsilə və qara çayla gəlmişdir (və o, dilimizdə artıq mövcud olan və axar suyu bildirən çay sözü ilə eyni yazıldı və səsləndi).

Çay şəkərlə (qəndlə) və ya cürbəcür, növ-növ mürəbbələr /jams, şirniyyatlar (milli və beynəlxalq), bal, şokolad, limon və konfetlərlə /candies içilir. Çayın ümumxalq içkisinə çevrildiyi Azərbaycan`da çayxana adlı xüsusi yerlər – xalqın məmnuniyyətlə oturub çay içdiyi, çay içə-içə söhbət etdiyi, bəzən

Zaqatala çay plantasiyası

nərd oynadığı ictimai yerlər mövcuddur. İnsanlar bir-birilə çayxanalarda görüş təyin edir, oturub dərhləşir və ya şənələnirlər.

Samovar və çay dəstgahı

Baki'da çayxana (1888 - ci il)

Çayın hazırlanması və içilməsi üçün işlənən xüsusi ləvazimat, əşya və qablar məişətdə mühüm yer tutur. "Çay qoyun" ifadəsi çay hazırlayın deməkdir. Ənənəvi çay qoymaq, çay hazırlığı samovardan başlayıb. Samovar rus sözüdür, «сам» ("sam") – "özü" deməkdir, "var" isə «варить» (varit') – "qaynatmaq" ifadəsindən qısaldılmışdır; beləliklə, samovar sözü "özü qaynadan" /"self-brewer" mənası verir. Samovar od tökmək və su saxlamaq yeri olan, qaynanmış suyu kənara çıxarmaq lüləsinə malik qurğulara qədim dünyada rast gəlinə də, çağdaş samavar (samovar) Rusiya'da hazırlandı, 18-ci əsrin ortalarında Tula şəhərində və digər yerlərdə samavar fabrikləri quruldu, bir əsr sonra Tula'da ildə yüz mindən artıq samavar istehsal olunurdu. Samavar ən azı Rusiya'da, Rusiya ətrafı bir sıra ölkələrdə və müsəlman şərqində hər evdə zəruri məişət alətinə çevrildi. Samavar həm də evin bəzəyi oldu! Evdən samavar səsinin gəlməsi evin rifahı, rahatlığı rəmzinə çevrildi.

Qeyd. Rusca yazılışına uyaraq Azərbaycan türkcəsində "samovar" kimi yazılış şəkli qəbul olunsa da, deyilişə, səslənməyə uyğun gələn "samavar" şəkli də təbiidir. Türkiyədə isə "semaver" yazılır.

Samavar təmiz suyun çay düzəltmək üçün qaynadılmasını təmin edir. Samavarın ortasında yerləşmiş silindr şəkilli borunun içinə kömür, ağac qırıntıları doldurub yandırır və ya hazır köz tökürlər. Bu borunun aşağısındakı kiçik deşiklərdən hava daxil olur.

Doldurma və yanmanı tənzimləmək üçün *maşa* adlı ikiqollu alətdən istifadə olunur. Yananda tüstü çıxdığına görə həmin yanma borusunun üst ucuna *tüstü bacası* (tüstüçəkən boru - lülə) taxılır ki, tüstü çıxsın və yanma normal şəkildə davam etsin. Kömür-od samavarı ilə yanaşı elektrik samavarı da geniş yayılmışdır.

Samavar

Maşa

Tüstü bacası

Azərbaycan`da samavara, hətta çay süzmə prosesinə heykəllər qoyulmuşdur (Lənkəran və Xaçmazda).

Lənkəranda samavar heykəli

Xaçmazda samavar heykəli

Samavar süfrəyə gətiriləndə onu birbaşa masa üstünə deyil, masa üstünə qoyulmuş məcməi`nin (sini, padnos) üstünə qoyurlar.

Çaydan – samovarı əvəz edən, yəni təmiz suyun çay üçün qaynadıldığı daha sadə qabdır.

Çaynik – çayın dəmləndiyi və samovar qədər sevilən bəzəkli əşyadır. Çaynikdə dəmlənmiş rəngli qatı çayı stəkan və ya fincana süzüb, üstünə qaynar su (samavardan və ya çaydandan) əlavə etməklə stəkanda çay hazır olur və içmək üçün təqdim edilir.

Qeyd. Azərbaycan türkcəsində, "stəkan" əvəzinə ümumiyyətlə "istəkan" və ya "istəkan" deyilir və bəzən də yazılır.

Çox müxtəlif növ, müxtəlif şəkili stəkanlar mövcuddur. Azərbaycan`da armudu stəkan çox populyardır.

Məcməidə samavar

Çaydanlar

Armudu stəkan

Çaynik

Stəkan sözünün Azərbaycan'a samavar, çaynik kimi sözlərlə birlikdə rus dilindən gəldiyi düşünülməkdədir, hərçənd ki, əksi doğru imiş - *stəkan* sözünün rusçaya türkcədən, daha doğrusu, çağataycadan, "ağac kasacıq" («деревянная мисочка») mənası verən "tostakan" sözündən gəldiyi

Stəkanaltı

Çay dəsti

deyilir (Макс Фамер. *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Издательство «Прогресс», 1971. Том III, с. 743*). Armudu stəkanda qaynar çay sürətlə deyil, aramla, yavaş-yavaş soyuyur. *Stəkanaltı* (podstakannik) gümüş və ya misin nikel və digər metallarla qarışığından düzəldilən, əl ilə tutmaq yeri olan bəzəkli qabdır, stəkan onun içinə qoyulur. Çay dolu stəkan adətən nəlbəkinin üstündə oturmuş şəkildə və ya stəkanaltının içində verilir. Bəzi bölgələrdə *nəlbəki* əvəzinə *bölmə* deyirlər. Xüsusi çini / porcelain *çay dəstləri* – çaynik, fincanlar, nəlbəkilər, kiçik sinilər (məcməilər), şəkər qabı və çay qaşıqlarından ibarət komplekt evlərin bəzəyi sayılır.

Qədəhlərə çay süzün

Azərbaycan xalq mahnularında çayla bağlı ləvazimatlara, o cümlədən samavar və maşaya müraciət edilir. Məsələn:

*Samavarı alışdırın,
Maşa verin qarışdırın.
Yarım məndən inciyibdir,
Onu mənə barışdırın.*

Və ya “Küçələrə su səpmişəm” adlı məşhur xalq mahnısında samovar, stəkan və qənd ortaya girir:

*Samavara od salmışam,
İstəkənə qənd salmışam,
Yarım gedib tək qalmışam,
Nə azizdir yarın canı,
Nə şirindir yarın canı...*

Bəstəkar Emin Sabitoğlu'nun Zeynal Cabbarzadə'nin sözlərinə bəslədiyi şux “Çay mahnısı” [“Kimin ağrıyır canı, Bol (Qoy) çay içsin mərcanı...”] Şövkət xanım Ələkbərova'nun ifasında çox populyar oldu. Eyni sözləri bəstəkar Cahangir Cahangirov'un Seyfəddin Dağlı'nın sözlərinə bəslədiyi zarafat dolu “Çayçı” mahnısı (“Tez düzün qədəhləri, Tez düzün, Çay süzün qədəhlərə, Çay süzün...”)) və onun Mirzə Babayev tərəfindən ifası barədə də demək olar. Mahnının dost gülüşü doğuran yumoru qonaqlara onların istəyinə görə çaynikdə çay deyil, çayla eyni rəngdə olan konyak verilməsi üzərində qurulmuşdur. Bu, olan hadisədən qaynaqlanmışdır (<https://modern.az/read/40337/>).

Azərbaycan türkcəsində çayla bağlı ifadə və deyimlər mövcuddur. Kənd yerində işlənən “çay tök” ifadəsi, sən demə, kobud imiş, “çay süz” demək daha mədəni deyiliş sayılırmış...

Bir yerə gedib orada yaxşı qarşılanmayan şəxs “Allahın çayını da vermədilər” deyir, axı gələne çay vermək sanki mütləqdir, adamdan xoşun gəlməsə də yanına gəlibsə, ona çay təklif etməlisən... İşdən boyun qaçırib vaxtını

Xaçmaz'da çaynik heykəli

çayxanada keçirən şəxsləri, xüsusilə, kəndlərdə əkin sahələrində işləməkdən qaçanları məzəmmət edən "Çayxana dolu – sahə boş" ifadəsi işlənir. Nə qədər çay içmək olar? Fikirlər müxtəlifdir: "Çayın biri qaydadır, ikisi cana faydadır, üçü nəsi, dördü bəsi, çıxdın beşə vur on beşə, çay nədir, say nədir?!"

Həkimlər ürəyində ağrı olan şəxslərə adətən çox çay içməyi məsləhət görmürlər. Böyük dramaturq, şair və yazıçı Cəfər Cabbarlı haqqında onun həyat yoldaşı Sona xanımın xatirələrində maraqlı bir epizoda rast gəlinir (Sona Cabbarlı. *Onu kim unudar?! "Xan" xatirə ədəbiyyatı silsiləsi. "Xan" nəşriyyatı, Bakı, 2018; s. 55*). "Cəfər həmişə işləyəndə çoxlu çay içərdi. Bu onun ürəyinə zərər idi. Bir dəfə ona dedim ki, ay Cəfər, çayı az iç, bağ yeridir, qəndimiz azdır. Bir az sonra mən Cəfər üçün ikinci stəkanı gətirəndə o, mənə bir kağız uzatdı. Kağızda belə yazılmışdı:

*Ay Sonası, çay gətir mənimçün,
Qələndərəm pay gətir mənimçün.
Bağ yeridir, qəndi çox işlətmərəm,
İstəyirsən say gətir mənimçün".*

Cəfər Cabbarlı

Çayın macəraları

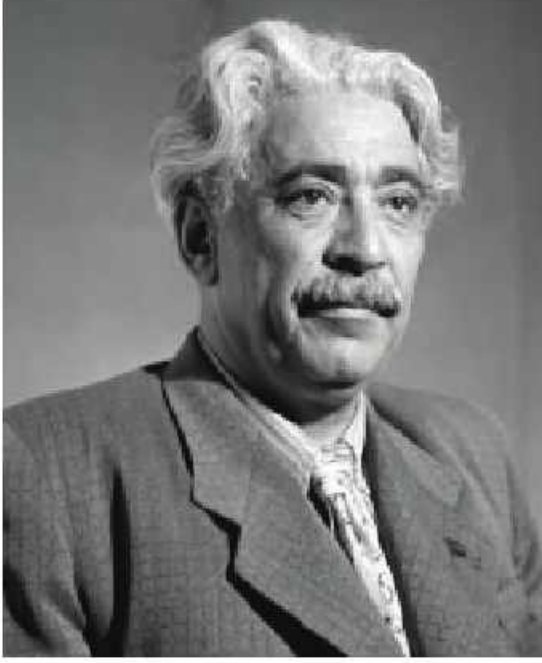
İçki həyatda mühüm yer tutur və bu baxımdan hər millətin içkilərlə bağlı maraqlı, bəzən də qəribə görünə bilən adətləri olması təəccüb doğurmamalıdır. Azərbaycan'dakı ikrəngli çay fenomeni mövcuddur. Oğlan evi qız evinə elçiliyə gedir. Qız evi çay süfrəsi açır, oğlan evindən gələnlər içmir, "hə" ("həri", "bəli", "Allah xeyir versin") cavabını gözləyirlər. Müsbət cavab ikrəngli (ağ-qırmızı) çayla müşayiət olunur. İki rəng, iki gənc birləşib birgə həyata başlayacaqlar. İkrəngli çayın hazırlanması asandır – stəkana qaynar ağ su tökülür və ona bir neçə qaşığı şəkər tozu əlavə edib qarışdırırlar. Sonra ehtiyatla qaşığa və qaşıqdan ağ suyun üstünə dəmlənmiş qırmızı çay tökürlər. Ağ suyun şirinliyi, yəni şəkərlə əmələ gələn sıxlığı qırmızı suyu bir müddət yuxarıda saxlayır və iki rəngli – yuxarıda qırmızı, aşağıda ağ rəngli çay alınır.

İkrəngli çay

Çay süzülüb stəkana və ya fincana bir qədər şəkər salıb, sonra şəkərli çayı çay qaşığı ilə qarışdırıb şəkəri çay içində əritməklə *şirin çay* düzəldirlər. Adətən şirin çayı çörək və yağ və ya çörək və pendirle birlikdə yeyib-içirlər, xüsusilə səhər yeməyi zamanı. Çayla bağlı qəribəliklərə də rast gəlinmişdir. Şair Osman Sarıvəlli bir xatirəsində ("*Səməd Vurğun xatirələrində*". "Xan" nəşriyyatı, 2016; səh. 82-85) qorxulu zamanda baş vermiş şirin çay əhvalatına toxunub. O, görkəmli şair Səməd Vurğun'un Azərbaycan Respublikasının zəhmli rəhbəri Mircəfər Bağirov tərəfindən sıxışdırılması barədə yazmışdır. Səməd Vurğun'un başçılıq etdiyi Yazıçılar İttifaqında guya millətçilik hökmü sürdüüyü barədə qərar layihəsi hazırlanıb Bağirov'un yanında müzakirə edilirmiş. S. Vurğun'un gözlənilmədən müzakirəyə gəlib çıxması iştirakçıları çaşdırmış və Bağirov "verin, qərar layihəsinə baxsın" deyibmiş. Layihə ilə taruş olan S. Vurğun'un "Qərar siyasi cəhətdən çox savadsız yazılmışdır!" sözləri "bomba kimi partladı".

Səməd Vurğun

Poetik çayname

Azərbaycan'da çayın tarixi müqayisədə çox uzun olmasa da, çay çox sevilir və bu sevgi özünü təkcə gündəlik həyatda deyil, bədii və populyar ədəbiyyatda da göstərir.

Qarabağda anadan olmuş sufi şair Mir Həmzə Nigari (Seyyid Nigari, 1805? – 1885/6) "Çayname" adlı 521 beytlik 18 fəsildən (bölümdən) ibarət

Seyyid Nigari

S. Vurğun'un ilk izahından sonra Bağirov tənəffüs elan etdi. "Amma Səməd Vurğun içəridə qaldı". "On beş dəqiqədən sonra bizi çağırıldı, içəri girən kimi gözümlə Səməd'i axtardım. Gördüm ki, stulda çəpəki oturub, salma çay (şirin çay – H.İ.) qarışdırır. Arxayınlaşdım. Bağirov'un rəngi açılmışdı. Özü də, yanındakılar da şirin çay içirdilər... Onun bir xasiyyəti vardı. Əgər yanına çağırdığı adamlarla söhbəti tutsa, mütləq salma çay verərdi..."

Mir Cəfər Bağirov

məsnəvi yazmışdır. Sufiyana yazılmış bu əsərin 5-ci fəslə samavarın özəlliklərindən və ya gözəlliklərindən bəhs edir. Şair samavarı içində nar (farsca: od) olan, içi eşq atəşilə yanan aşiq kimi təqdim edir. Çay gül füzli, könül alan bir gözəldir. Samavarın içində od və su yan-yanaşı durur. Samavar coşur, yəni qaynayır, çıxardığı səs neyin səsi, buxarı isə uçan quş kimidir. Şair samavarın tərkib hissələri və çay ləvazimatı barədə poetik söhbət açır. Samavarın başına qoyulan çini dəm çaydanı taxtında oturan Çin padşahu kimidir. Samavar Simurq quşuna oxşayır, iki qulpu isə bu quşun iki qanadıdır.

Şair doğma Qarabağ'a xas olan çay süfrəsinin poetik təsvirini verir. Qarabağ'ın gözəlliklərini, Qarabağ gözəllərini, qarabağlıları, o cümlədən şəxsən özünü layiqincə təqdim etməyi unutmur. Seyyid Nigari Qarabağ'ın rus əsirliyindən azad olmasını arzu edir. Şair "Çayname"sinin sonuncu 18-ci fəslində oxucunu çay süfrəsi ətrafına dəvət edir, baş qəhrəman kimi vəsf olunan samavarla yanaşı büllur stəkanları və kasələri, şüşə nəlbəkilər

və gümüş qaşıqları tərifləyir, çay süfrəsinin zəruri ünsürlərini – süd və qaymağı (!), limon suyu və

limon duzunu, şəkəri, çay süzəni yada salır, hətta limon bıçağını və şəkəri qarışdırarkən çıxan səsləri də unutmur! (Pərvanə Bayram. "Seyyid Nigari'nin "Çayname" məsnəvisi" https://turuz.com/storage/shiir-2018/1984-Seyid_Nigarinin_Chayname_Mesnevi-Pervane_Bayram-11s.pdf).

Digər bir görkəmli qarabağlı, şuşalı musiqişünas, şair və maarifçi Mir Möhsün Nəvvab'ın (1833-1919) "Samavarın tərfi" adlı mütəxəssəsi 13 yaşında (1846-47) yazdığı deyilir (Mir Möhsün Nəvvab. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı, 2006; s. 7). Bu mütəxəssəsin üslubu və söz ehtiyatı 13 yaş məsələsinə şübhə ilə yanaşmağa əsas verir.

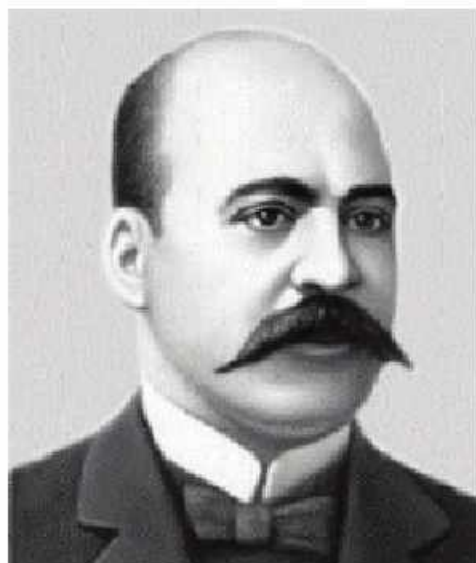
*Mərhəbə qamətinə, ey bütü-dövrən samavar
Ey olan, aləm içində, rəhəti-can samavar.*

beyti ilə başlayan şeirdə (s. 108) çay vəsf edilir, çayın faydasından danışıqlar, "Biləsən dünyadadır dərdlərə dərman samavar", samavarın zümzüməsi bəlli muğamlara bənzədilir (muğamlar sadalanır)...

Mir Möhsün Nəvvab

*Salgılan od, necə gör
başlayacaq zül ilə bəm
Necə gör söyləyəcək nəğməyi-dastan samavar.*

Cəlil Məmmədquluzadə

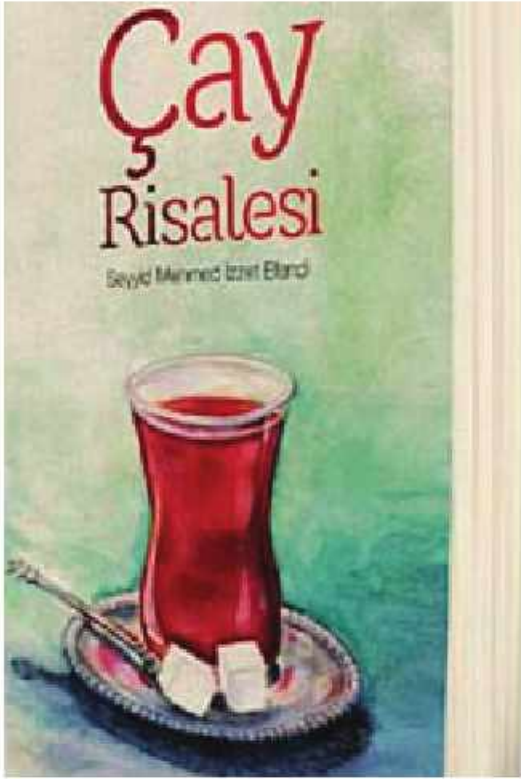
Azərbaycanlı böyük yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə'nin ilk qələm təcrübəsi "Çay dəstgahı" (1889) adlı mənzum alleqorik dram olmuşdur. Hadisə Zəngəzur'da baş verir. İştirakçılar: samavar, padnos (sini), çaynik, istəkan, nəlbəki, gümüş qaşiq, maşa, truba (tüstü bacası), nökar Əli. Başçı rolunu öz üzərinə götürən samavar danışıqlar ki, xarımla xan dünən çay içib rəngsiz, ətirsiz çayda ləzzət görməyiblər və ağanın acığı tutub, "Ki, buyurdu bu gün qırsınlar bizi". Günahkarı axtarmaq lazım gəlir. Araşdırmanın aparıcıları samavar və padnosdur, samavar padnosu tərifləyir: "Olmasan sən mənim nə hüsnüm olar?". Hərə özünü tərifləyir və günahsız olduğunu bəyan edir. Sonda nökarın natəmiz olduğunu deyib onun üstünə düşsələr də, son fikir budur:

*Xanımın borcudur çayı tökmək
Necə xoşdur belə çayı içmək!*

Populyar ədəbiyyatda çay, qəhvə və kakao: nə, necə, niyə?

Çay və onun əsas xüsusiyyətlərinə elmi-populyar ədəbiyyatda da yer verilmişdir. Türkiyədə (Osmanlıda) çay haqqında ilk əsəri 1878-ci ildə mütəfəkkir xəttat Seyyid Mehmed İzzet Efendi (1841-1903) yazmışdır: "Çay Risalesi". Bu kitabça yenidən latın əsaslı əlifba ilə nəşr olundu (Seyyid Mehmed İzzet Efendi. "Çay Risalesi". Eşik Yayınları, 2014). Çay içə-içə söhbət etməyi çox sevən İzzət Əfəndi "Çaysız söhbət aysız göy üzü kimidir" deyir. Çayın çox qısa tarixi və

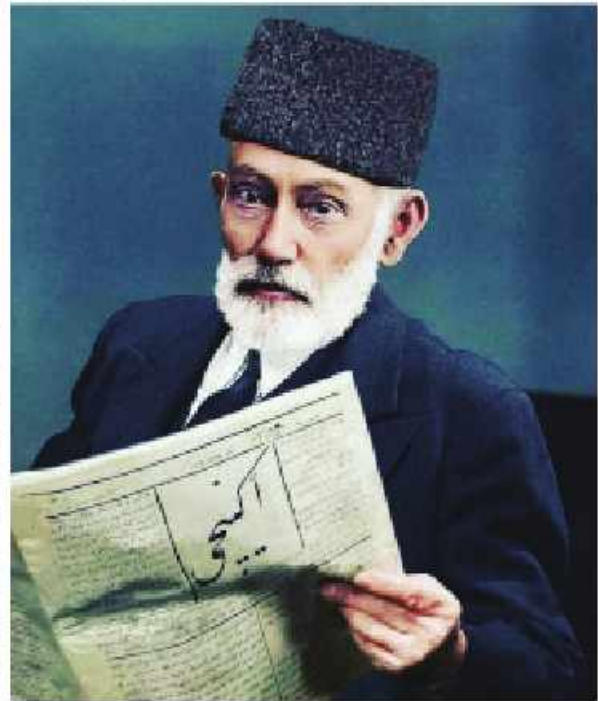
qaz`dan gəlidiyi güman olunur.

Çay, qəhvə və kakao`nun nə olduğu, xeyri-zərəri barədə xüsusi yazan ilk azərbaycanlı, zənnimcə Həsən bəy Zərdabi`dir (1842-1907). Öz "Əkinçi" qəzeti (1875-1877) ilə Azərbaycan jurnalistikasının banisi olmuş, tələbəsi, gələcək dramaturq Nəcəf bəy Vəzirov`la birlikdə Azərbaycan teatrının əsasını qoymuş böyük maarifçi Həsən bəy Moskva Universiteti fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiətşünaslıq fakültəsini bitirmişdi. O, Azərbaycan və rusca yazdığı məqalələrində həyatın və cəmiyyətin əsasını təşkil edən əksər məsələlərə toxunmuş, xüsusilə təbiət hadisələrinin, o cümlədən canlı təbiət fenomenlərinin mahiyyətini, onların fayda və zərərləri, səbəb və nəticələri barədə oxunaqlı məqalə və kitabçalar yazmışdı.

Kiyev`də təhsil alan azərbaycanlı tələbələr Həsən bəy`in ölümündən sonra onun iki kitabçasını hazırlayıb, 1912-ci ildə Kiyev`də nəşr etdirdilər. Onlardan biri "Bədəni salamat saxlamaq düsturüləməlidir" adı ilə nəşr olunmuşdu, kitabın üz qabığında rusca Гигиена (Qiqiəna) yazılmışdı (Bax: Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. "Azərnaşr", Bakı, 1960). Gigiyəna ensiklopediyası sayıla bilən bu maraqlı kitabçada (19-cu əsr biliklərinə əsaslanan bəzi tövsiyələri sadələşdirməyə görə) Həsən bəy içkilər haqqında da məlumat vermiş və tövsiyələr etmişdi. Avropa`da çox geniş yayılan, "müsəlmanlara haram buyurulan" şərab, araq, konyak, likör və pivə barədə bir az danışmış, üzümdən içki düzəldənlər "bizim yerlərə də gəlib çıxıblar və ümid var ki, tezliklə yeməyə üzüm tapmayaq" deyib, iqtisadçı düşüncəsi göstərmişdir: üzüm bağlarını genişləndirmək və üzümü satmaq üçün çalışmaq vacibdir.

yetişmə-yayılma coğrafiyasına toxunduqdan sonra çayın növləri, hazırlanması, faydaları haqqında danışır. Müəllif çayı şəkərlə içməyin faydalı olduğunu deyir, çünki şəkərlə çaydakı zərərli maddələrin təsirini aradan qaldırmaq olur. Şəkər qıtlığı zamanı meyvə qurularından istifadə etmək mümkündür. Çay bir çox xəstəliklərin müalicəsinə, həmçinin "qəm və kədərin aradan qaldırılmasına" kömək edir. Samavar çayı başqa hər hansı üsulla hazırlanan çaydan daha yaxşıdır!

İzzət Əfəndi çaya inək və ya keçi südü qatmanın faydasını qeyd edir. O, yaşıl çayın zərərləri barədə deyilən və yazılanların bilməməzlikdən, təcrübəsizlikdən qaynaqlandığını irəli sürür. Türkiyə`yə çayın İran və Azərbaycan`dan, Qaf-

Həsən bəy Zərdabi

Həsən bəy içki olaraq əsasən qəhvə, çay və kakao haqqında söhbət açmışdır. Müəllif bu içkilərin hər birinin vətəni, haradan gətirildiyi, onların qoxu və dadı, insanın əhvalına təsiri barədə danışmışdır. O, bu içkilərin içindəki xoş qoxu verən "ətir yağı"nı və "nəşə verən, insan beyninə təsir edən" maddəni müzakirə etmiş, alkohol, kafein, tein'i, teobromin, həmçinin tənəkədə olan nikotini yada salmışdı. "Qəhvə və çay insanın yorğunluğunu alır, zehni artırır..., amma artıq içəndə.. baş ağrıdır, yuxunu kəsir...". İnsanın yaşı və qəhvənin təsiri barədə fikri maraqlıdır: "Onun qoca və zəif adama xeyri çoxdur, cavana xeyri yoxdur, amma uşağa zərərdir". Müəllif kakaodan şokolad adlı içkinin alınmasını da qeyd etmişdir. Həsən bəy bu içkilərin hazırlanması, xeyri və zərəri, əsl olanla saxta olanı necə ayırmaq, hansı ölkələrdə bu içkilər nə qədər içilir kimi məsələlərə də toxunmuşdu. Onun o dövrə aid məlumatına görə, qəhvə tükətimində ABŞ birinci, Almaniya ikincidir, çayda birinci İngiltərə, kakaoda isə Fransa'dır. Müəllif içki aludəçiliyinin psixoloji tərəfinə də nəzər salmışdı: "zəmanəmiz qəm-qüssə zəmanəsidir, ona görə nə qədər qadağan şədiddətli, sərt – H.L.) olsa, o şeylərdən insan əl çəkə bilmir".

